

Panerių vaizdinio lūžiai

J. Mackiewicziaus esė „Paneriai-bazė“

ZIGMAS VITKUS

Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas,
Herkaus Manto g. 84, LT-92294 Klaipėda
El. paštas zigmas.vitkus@gmail.com

Straipsnyje tiriamas Jozefo Mackiewicziaus (1902–1985) teksto „Paneriai-bazė“ (1945), kuriame aprašomos nacistinio režimo Paneriuose 1943 m. įvykdytos masinės žydų žudynės, atsiradimo istorinis kontekstas bei aplinkybės, pristatomos kūrinio žanrinės ypatybės bei sąsajos su kitais J. Mackiewicziaus rašiniais, atskleidžiamas šiame esė kuriamas Panerių vaizdinys praplečiant jo istorinius ir literatūrinius kontekstus. J. Mackiewicziaus „Paneriai-bazė“ yra bene vienintelis tekstas apie žudynes Paneriuose ir vienas iš nedaugelio tekstų apie Holokaustą, parašytų įvykių liudininkų, kuriame reflektuojama konkrečios vietos dvasios (*genius loci*) kaita. Straipsnyje kūrinyje „Paneriai-bazė“ nagrinėjamas žvelgiant į jį kaip į kolektyvinę vilniečių vaizduotę apie Panerius atspindintį dokumentą, o patį vietovės kraštovaizdį interpretuojant kaip praėjusių kartų sukurtą (ir šiandien tebekuriamą) tekstą.

Raktažodžiai: Holokausto topografija, masinių žudynių vieta, Paneriai, vietovės tapatybė, vietovės vaizdinio kaita, vietos dvasia, kolektyvinė vaizduotė

IVADAS

1945 m. rugsėjo 2 d. Romoje, Lenkijos kariuomenės II korpuso, karo metu kovojusio Didžiosios Britanijos karinių pajėgų gretose, leidžiamame savaitraštyje *Orzel Bialy* pasirodė lenkų rašytojo ir žurnalisto vilniečio Jozefo Mackiewicziaus (1902–1985) tekstas „Paneriai-bazė“ („Ponary-baza“) [34, 8–9]. Tai buvo vienas pirmųjų literatūros kūrinių apie nacistinio režimo 1941–1944 m. vykdytas masines žudynes Vilniaus Panerių (lenk. *Ponary*, jid. *Ponar*) priemiestyje (1). Veikiausiai nesuklysimė pasakę, jog „Paneriai-bazė“ yra ir vienas įtaigiausių kūrinių apie žudynes Paneriuose, pasižymintis dokumentiniu tikslumu ir sunkiai

- (1) Tarptautinio karo tribunolo Niurnberge parengtame kaltinamajame akte pažymima, kad Paneriuose buvo nužudyta ne mažiau kaip 100 tūkstančių žmonių. Tokių aukų skaičių, remdamasi masinių žudynių vietų tyrimais ir liudininkų parodymais, nustatė sovietų „Ypatingosios valstybinės komisijos vokiškųjų fašistinių grobių bei jų bendrininkų tapatyboms nustatyti ir ištirti“ teismo medicinos ekspertų komisija [23]. Sovietmečiu išleistoje knygoje *Masinės žudynės Lietuvoje* pateikiamoje aukų suvestinėje nurodoma, kad Vilniuje sušaudyta 70 000 „taikių piliečių“, tačiau to paties dokumento rezoliucijoje jau pažymima, kad „užmušta 100 000 piliečių“ [46, 199]. Tikėtina, kad Paneriuose 1941–1944 m. buvo nužudyta iki 70 000 žmonių, iš kurių daugumą sudarė Vilniaus ir Rytų Lietuvos žydai.

pranokstama menine jėga [63, 150]. Czesławas Miłoszas XX a. lenkų literatūroje išskiria du J. Mackiewicziaus tekstus, kurie „turėtų būti vėl ir vėl perskaitomi“: tai knyga apie Katynę (2) ir mūsų nagrinėjama esė „Paneriai-bazė“ (3). „Paneriai-bazė“ ir šiandien išlieka vienu iš nedaugelio literatūros kūrinių (4) tiek apie pačius Panerius, tiek apie žudynes Paneriuose, o šio straipsnio kontekste – vienu iš nedaugelio tiesioginio įvykių stebėtojo užrašytų liudijimų apie ten 1943 m. balandžio 4–5 d. vykusias žudynes, kuriame dėmesys skiriamas ne tik pačiam nusikaltimui, bet ir nusikaltimo vietos istorijai, topografijai bei vietos dvasiai atskleisti (5).

Nors „Paneriai-bazė“ yra svarbus šaltinis Holokausto ir Antrojo pasaulinio karo istoriografijai, tekstas nei kaip istorinis šaltinis, nei kaip literatūros kūrinys iki šiol beveik netyrinėtas, nors dažnai paminimas kitų J. Mackiewicziaus kūrinių kontekste. Štai lenkų istoriografijoje esė „Paneriai-bazė“ atskirai gvildentas vienintelėje Katarzynos Balzewskos publikacijoje [4, 19–28]. Lietuviškoje istoriografijoje šis tekstas apskritai nenagrinėtas, nors istorikų neabejotinai yra žinomas ir vertinamas, kaip ir kita J. Mackiewicziaus kūryba (6).

Pirmą kartą kūrinys „Paneriai-bazė“ lietuvių kalba publikuotas 1993 m.: jį „atrado“ ir išvertė Klaipėdos universiteto istorikas Vyngantas Vareikis (7). Naujausias vertimas su informatyviu vertėjo Jono Malinausko įvadu bei dailininko Mindaugo Lukošaičio grafinais piešiniais pasirodė 2015 m. [43, 24–30]. Tais pačiais metais buvo išleistas J. Mackiewicziaus romano *Nie trzeba glosno mowic* vertimas į lietuvių kalbą (*Nereikia garsiai kalbėti*), į kurį tekstą „Paneriai-bazė“ autorius buvo įterpęs kaip vieną knygos skyrių [44, 257–267].

- (2) Mackiewicz, J. *Katyn – Ungesühntes Verbrechen*. Zurich, 1949. Jos angliškas tekstas buvo publikuotas 1951 m. antrašte *The Katyn Wood Murders*. Šios knygos vertimas į lenkų kalbą pasirodė 1997 m. antrašte *Katyn. Zbrodnia bez sadu i kary*, o 2009 m. pavadinimu *Sprawa mordu katynskiego. Ta ksiazka byla pierwsza*.
- (3) Vienne savo tekstų Cz. Miłoszas rašė: „Kol egzistuos lenkų raštija, šiedu grėsmingojo XX amžiaus įrašai turi būti nuolat prisimenami dėl to, kad suteiktų matą tada, jei literatūra pernelyg nutoltų nuo tikrovės“ [50].
- (4) Tiesa, LSSR spaudoje 1944–1945 m. pasirodė nemažai publicistinių straipsnių apie masines žudynes Paneriuose, kaip antai J. Petrausko rašinys „Paneriuose“ (1944 m. rugpjūčio 23 d.), J. Dovydaičio reportažas „Kerštas žmonių žudikams hitlerininkams“ (1944 m. rugpjūčio 24 d.), Shmerkes Kacerginskio publicistikos ciklas „Panerių žudynių liudininkai pasakoja“ (1944 m. rugsėjis) ir kt. Taip pat paminėtinas poeto Alfonso Nykos-Niliūno eilėraštis „Mergaitė grįžta į Vilniaus ghetto atsiimti paliktos lėlės“ (iš rinkinio *Prisikėlimas lyjant*, 1986). Bene plačiausiai žinomas kūrinys apie Panerius – Sh. Kacerginskio lopšinė „Tyliai, tyliai“ („Shtiller, Shtiller“), parašyta 1943 m. (muzikos aut. Aleksanderis Wolkowiskis), taip pat poeto Avramo Suckeverio kūryba.
- (5) Britų istorikas Andrew Charlesworthas, nagrinėjęs žudynių vietų topografinę specifiką, yra atkreipęs dėmesį į, rodos, paprastą, tačiau neretai tyrėjų pražiūrimą dalyką, jog genocido veiksmai vyko ne tik laike, bet ir erdvėje, jo žodžiais tariant, „paprastuose kraštovaizdžiuose“ (*ordinary landscapes*), virš kurių svytėjo dangus, pūtė vėjas, čiulbėjo paukščiai, o žmonės aplink gyveno savo gyvenimą. T. y. neretai mąstydami apie nacistinio režimo vykdytas masines žudynes, esame linkę jas schematizuoti, tarsi jos būtų vykusios neutralioje, sterilioje, dvimatėje aplinkoje [12, 216–252]. Mackiewiczius savo tekstą panardina skaitytoją į pačią Panerių erdvės ir įvykio tirštumą.
- (6) Į lietuvių kalbą yra išverstos trys Mackiewicziaus knygos: Mackiewicz, J. *Kelias į niekur*. Iš lenkų kalbos vertė L. Vilkas. Vilnius, 2009; Mackiewicz, J. *Tiesa akių nebado*. Iš lenkų k. vertė J. Malinauskas. Vilnius, 2015; Mackiewicz, J. *Nereikia garsiai kalbėti*. Iš lenkų kalbos vertė A. Baliulienė. Vilnius, 2015.
- (7) Esė vertimas pasirodė kultūros savaitraštyje *Šiaurės Atėnai* 1993 m. kovo 24 d [35, 6]. Bene pirmąjį straipsnį apie J. Mackiewiczį žurnale *Naujasis Židinys* 1992 m. publikavo istorikas Arūnas Bubnys, nors apie rašinį „Paneriai-bazė“ straipsnyje neužsimenama [10, 68–71].

Centrinis „Paneriai-bazė“ aprašomas įvykis yra „mažųjų“ Rytų Lietuvos getų (Švenčionių, Ašmenos, Salų ir kt.) kalinių žudynės Paneriuose. Be J. Mackiewicziaus teksto, apie šį įvykį turime dar keletą svarių liudijimų (tuo pat metu žudynes stebėjo ir vėliau reflektavo Paneriuose gyvenęs lenkų žurnalistas Kazimierz Sakowiczius bei aukas atgabenusio traukinio mašinistas Marianas Maciejewskis) (8), o tai leidžia atlikti trijų liudijimų lyginamąją analizę. Neužmiršdami šio, mūsų akimis, potencialiai galimo tyrimo, šiame straipsnyje susikoncentruosime į Panerių vietovės vaizdinio analizę.

Straipsnyje bus tiriamas iki šiol nenagrinėtas teksto „Paneriai-bazė“ atsiradimo istorinis kontekstas bei aplinkybės, analizuojamos jo žanrinės ypatybės bei sąsajos su kitais J. Mackiewicziaus rašiniais apie Antrąjį pasaulinį karą, taip pat bus atskleidžiamas šiame esė kuriamas Panerių vaizdiny praplečiant jo istorinius ir literatūrinius kontekstus. Skaitant tekstą implicitiškai remiamasi metodologine prieiga, jog nagrinėjamas tekstas – tai ir kolektyvinės tarpukario vilniečių vaizduotės apie Panerius dokumentas, o vietovės kraštovaizdis – tarsi gamtos ir skirtingų kartų žmonių ženklų suformuotas tekstas.

KŪRINIO ŽANRAS

Prieš aptardami, kokiam literatūros žanrui būtų galima priskirti kūrinį „Paneriai-bazė“ (jau esame paminėję, kad tai esė), trumpam nukreipkime dėmesį į šio ir kitų J. Mackiewicziaus rašinių šaltinius. Kuo remdamasis autorius kuria tekstą? „Paneriai-bazė“, kaip ir reportažų rinkinyje „Raistų maištas“ („Bunt Rojstow“, 1938), reportaže „Dūmai virš Katynės“ („Dymy nad Katyniem“, 1947), interviu „Mačiau savo akimis“ („Widziałem na własne oczy“, 1943), romane *Nereikia garsiai kalbėti* ir kituose kūriniuose, J. Mackiewiczius remiasi trimis šaltiniais: dalyvaujamuoju stebėjimu (9), pastebėtų faktų bei savo išgyvenimų apmąstymu ir dokumentų (surašytų to meto oficialių ir įvairių pagrindžio institucijų) interpretacija (10).

Pagrindinis J. Mackiewicziaus kūrybos šaltinis yra pats gyvenimas, jame vykstančios dramos, susidedančios iš smulkių, atrodytų, nereikšmingų įvykių, kurie žurnalisto ir rašytojo (kaip niekam kitam J. Mackiewiczui tinka šis dvigubas apibūdinamas) reflektuoti tampa simboliais klasikine šio žodžio prasme. J. Mackiewiczui rūpi, kaip žmonės (ir jis pats) mąsto, jaučia ir elgiasi kasdienėmis, neretai dramatiškomis aplinkybėmis, suranda jas apibendrinančią sceną. Kaip antai įsimintiname epizode apie vokiečių kareivius rezervistus, „šeimos tėvus“ su durtuvais ant šautuvų, vedančius žydų vaikus Vilniaus gatvėmis [44, 195–196], kuris atskleidžia neregėtą šio karo brutalumą.

J. Mackiewicziaus kūrinių literatūrinę dalį tyrinėjęs lenkų filologas Adamas Fitas yra pažymėjęs, kad šio autoriaus kūrinių genealogija literatūros kritikams, jo amžininkams, nuo

8 Kazimierz Sakowiczius (1894–1944) – lenkų žurnalistas, leidėjas, karo metu gyveno Paneriuose. Išliko K. Sakowicziaus dienoraštis (užrašai), rašytas nuo 1941 m. liepos iki 1943 m. lapkričio mėnesio, kuriuose jis fiksavo paties matytus ir girdėtus, taip pat kitų papasakotus įvykius Paneriuose [60, 61]. Vilnietis M. Maciejewskis (g. 1922) karo metais dirbo garvežio mašinisto padėjėju, o nuo 1942 m. pabaigos – mašinistu. Buvo paskirtas dirbti svarbiame geležinkelio mazge Palemone, iš kurio važinėdavo į Vilnių. Jo liudijimas apie 1943 m. balandžio 5 d. įvykius užfiksuotas USHMM vaizdo interviu kolekcijoje. Balandžio mėn. žudynes matė ir daugiau Panerių gyventojų. Jų liudijimus 1944 m. vasarą užfiksavo Ypatingosios valstybinės komisijos tyrėjai [70].

9 J. Mackiewiczius literatūrą taip pat manė esant artimą mokslui. Abiejų jų metodus ir tikslas – gyvenimo stebėjimas, jo pažinimas. Iš čia, tikėtina, ir itin detalūs įvykių, vietų, žmonių aprašymai [37, 390].

10 Cz. Miłoszas yra minėjęs absoliučią Mackiewicziaus ištikimybę detalėms, o literatūros kritikas Jerzis Jarzebskis pažymi, jog „Mackiewiczius „norėtų <...> lipinti savo literatūrą iš faktų, netgi „nuogų faktų“ [25, 181].

pat pradžių kėlė keblumą [19, 8–9]. Šių keblumų šaltinis, mūsų akimis, tai „pozityvistinis“ bandymas išgryninti vieną (ar dominuojantį) J. Mackiewicziaus kūrinių žanrą. Romano *Nereikia garsiai kalbėti* pratarinėje J. Mackiewiczius atskleidžia, kaip būtų galima išspręsti šį klausimą, nedviprasmiškai teigdamas, jog literatūrinėje kūryboje esąs „neribotos laisvės šalininkas“, o kūrybos skirstymą į grožinę ir negrožinę literatūrą laikantis anachronizmu [44].

Daugelis tyrėjų šiandien veikiausiai sutartų, kad J. Mackiewicziaus tekstai yra įvairių žanrų mozaika. Juose (tiek romanuose, tiek mažosios prozos kūriniuose) persipina klasikinio realistinio romano, žurnalistinio reportažo, atsiminimų, apybraižos žanrų bruožai. Žymus J. Mackiewicziaus kūrybos tyrėjas, išsamiausias monografijos apie jį autorius Włodzimierz Boleckis J. Mackiewicziaus literatūrinės koncepcijos „identifikatoriumi“ linkęs laikyti paties rašytojo viename interviu išsakytą teiginį, kad jam „vien tik tiesa yra įdomi“ [67, 27–28].

Pats J. Mackiewiczius yra sakęs, jog jį labiausiai domina žmogus istorinių dokumentų fone [41, 551–552], kurio likimui aprašyti, atspindėti tinka įvairios literatūrinės priemonės: „Esu už tikslumą, nes tik tiesa yra įdomi. Tačiau tiesa dažniausiai tuo pat metu yra daugia-briaunė, ji turtingesnė ir spalvingesnė nei išbaigti jos perdirbiniai. <...> Tiesa <...> būna labiau sukrečianti, labiau jaudinanti ir labiau trikdanti, labiau sensacinga ir labiau kriminalinė nei išgalvoti kriminaliniai romanai. <...> Kodėl tuomet – ne kartą girdėjau – neapsiribojus dokumentika? <...> Man atrodo tam, kad galėtum suteikti tiesai pilnumo. Kaipgi kitaip būtų galima pavaizduoti ne tik daiktus, bet ir išreikšti dvasinę (*Geist*), emocinę įvykių pusę? Kuri būna ne tik antroji dokumentų tiesos pusė, tačiau kartais netgi svarbesnė <...>“ [42]. Literatūros priemonės (pvz., reportažo suliteratūrinimas) J. Mackiewiczui padeda atskleisti visą tiesą, išreikšti liudijimą.

Naujausiojo „Paneriai-bazė“ vertimo įžangos žodyje J. Malinauskas šį kūrinių įvardija esė, nes šis liudijimas savo „forma panašesnis į literatūros kūrinių, negu vien faktų dokumentavimą ar reportažą <...>“ [43, 24–25]. Tokio pasiūlymo esame linkę laikytis ir mes. Eseištas ir eseistikos teoretikas Gintaras Beresnevičius yra pažymėjęs, kad esė formuojasi kelių žanrų – publicistikos, poezijos, novelistikos, kritikos, autobiografijos ir biografijos, atsiminimų – sankryžoje. Tai yra kompaktiškas, originalus, intelektualus, emocingas, provokuojantis ir „paprastiausiai įdomus“ žanras [6]. Esė „įdomumas“ kyla iš šio žanro teikiamos laisvės pamatyti pasaulį iš netikėtų perspektyvų ir taikliai jį aprašyti, sakytume, „Mackiewicziaus stiliumi“.

Reikėtų pridurti, jog tekstas „Paneriai-bazė“ yra ne tik esė, apybraiža, reportažas ar beletrizuotas reportažas, liudijimas ar kaip jį bepavadinsime, bet ir *paminklas* Panerių aukoms. Galvodami apie paminklą esame įpratę įsivaizduoti vertikalų akmenį ar kokią nors figūrą, žyminčią svarbų visuomenei įvykį, asmenį ar vietą. Tačiau paminklas (kaip liudininkas) gali būti ir žodinis. Jei žvilgtelėtume į sąvokos *monumentum* etimologiją (žodis kilęs iš veiksmažodžio *monere*, kuris reiškia praeitin nukreiptą mintį, taip pat raginimą ir perspėjimą nepamiršti [14, 67]), pamatytume, kad giluminė jo reikšmė – būti signalu atminčiai, katalizuoti atmintį. Šia prasme J. Mackiewicziaus „Paneriai-bazė“ yra vienas pirmųjų paminklų Panerių aukoms, parašytų tuo metu, kai likę gyvi Vilniaus žydai sugrįžo į savo miestą ir bandė surinkti, sudėti ankstesniojo gyvenimo nuotrupas: laidodami savo žuvusiuosius, ieškodami vaikų, ieškodami išlikusių kultūros vertybių ir statydami paminklus (11).

(11) Pirmieji žydų paminklai genocido aukoms buvo vadinamosios atminimo knygos (*yizker bikher*), surašytos per Holokaustą išlikusių gyvų žydų. Pirmuoju paminklu žudynių Paneriuose aukoms linktume laikyti Vilniaus geto kalėjimo sienas, kuriose kaliniai paliko daugybę užrašų, nemaža dalis kurių buvo tiesiogiai susiję su Paneriais. Pokariu šios sienos eksponuotos kaip ekspozicijos, skirtos Panerių tragedijai, dalis [45, 15–16; 58, 179–183, 189–191].

KŪRINIO ATSIKADIMO KONTEKSTAS

„Paneriai-bazė“ pasirodė laisvės oru prisotintoje atmosferoje – sąjungininkų kariuomenės, kurios gretose kovėsi dešimtys tūkstančių lenkų, išvaduotoje Romoje, kurioje įsikūrė demobilizacijos laukiančio Lenkijos kariuomenės II korpuso štabas. Tais metais Italijos sostinėje buvo daug už Lenkijos ribų kovojusių, iš įvairių koncentracijos stovyklų ir kitų vietų sugrįžusių lenkų karių ir civilių, tarp kurių atsidūrė ir J. Mackiewiczius su žmona Barbara Toporska (1913–1985). Romoje buvo tęsiama dar 1941 m. gruodžio mėn. SSRS įsteigto *Orzel Bialy* leidyba, kurio redaktoriumi 1944–1957 m. dirbo Ryszardas Piestrzynskis (1902–1962). *Orzel Bialy* bendradarbiavo daugelis lenkų žurnalistų, atsidūrusių Italijoje, prie kurių tikėjosi prisijungti ir J. Mackiewiczius, norėjęs supažindinti savo tėvynainius su įvykiais Vilniuje nacių okupacijos metais, o visų pirma – informuoti apie žudynes Katynėje [9, 271].

Pasaulio istorijoje 1945-ųjų rugsėjo 2-oji, diena, kai *Orzel Bialy* pasirodė rašinys „Paneriai-bazė“, politine prasme buvo neeilinė: tą pačią dieną Tokijo įlankoje, JAV lėktuvnešyje „Missouri“, Japonijos užsienio reikalų ministras Mamoru Shigemitsu pasirašė valstybės kapituliacijos aktą. Tą dieną faktiškai pasibaigė Antrasis pasaulinis karas. 1947 m. savaitraštyje *Lwow i Wilno* pasirodžiusiame straipsnyje „Neužsikrėskime nuo hitlerininkų“ („Nie zarazajmy sie od hitlerowcow“) J. Mackiewiczius laisvę apibūdino „paprastai“: „kas yra laisvė, geriausiai žino gaivaus oro gurkšnio trokštantis kalinas, kurio ir kūnas, ir dvasia buvo įkalinti. Dvasios laisvė, tai laisvė pažinti tiesą, ir laisvė tą tiesą išsakyti“ [38, 385].

Atsidūręs Romoje, II korpuso Studijų biuro vadovo Zdislawo Stahllo (1901–1987) įgaliotas J. Mackiewiczius pradėjo rengti Katynės baltąją knygą, kurioje turėjo būtų pateikti dokumentai, įrodantys, jog dvidešimt tūkstančių lenkų karininkų 1940 m. balandžio mėn. Katynėje nužudė ne naciai, kaip bandė įteigti sovietų propaganda, o NKVD Stalino ir kitų jo klikos narių pavedimu [74, 151]. Anot paties J. Mackiewicziaus, medžiaga publikavimui buvo parengta jau 1945 m. rudenį [33, 109], tačiau pasirodė tik po trejų metų (12). Mums svarbu pažymėti, kad rengdamas dokumentų rinkinį apie Katynę, J. Mackiewiczius parašė ir čia analizuojamą tekstą „Paneriai-bazė“. Kartu tai buvo autoriaus literatūrinis debiutas emigracijoje [33, 109].

„Paneriai-bazė“ pasirodė pasirašytas inicialais, ir tai veikiausiai nėra atsitiktinumas. Kaip tik tuo metu J. Mackiewiczius išgyveno vieną didžiausių savo gyvenimo dramų – Romoje sklindę gandai apie jo bendradarbiavimą su naciais Vilniuje. Prie neigiamų nuostatų jo asmens atžvilgiu veikiausiai prisidėjo ir retai kam įtikusios J. Mackiewicziaus pažiūros (antinacionalistinės, antikomunistinės, apskritai nekonvencionalios). Nors ir jausta, kad kaltinimai bendradarbiavimu perdėti (Lenkų žurnalistų draugiškasis teismas kolegą netruko išteisinti), tačiau „nuosėdų buvo likę“ ir bendravimo su J. Mackiewicziumi vengta [32, 173–180].

Lenkų rašytojas ir literatūros kritikas Gustavas Herlingas-Gruzinskis (1919–2000) prisimena, kad jo pirmasis susitikimas su *Orzel Bialy* redaktoriumi vyko būtent dėl J. Mackiewicziaus. „Atnešiau į redakciją sukrečiantį Mackiewicziaus straipsnį „Paneriai-bazė“, tačiau Piestrzynskis net neskaitęs numojo į jį ranka, išgąsdintas „autoriaus vardo“; [galų gale] nusiderėta, jog tekstą išspausdins pasirašytą inicialais J. M.“ [73, 56–68].

(12) Knyga su antrašte *Zbrodnia katynska w swietle dokumentow* pasirodė 1948 m. Londone. Šios knygos autorystės peripetijas (leidinyje rengėjo vardas nebuvo nurodytas) išsamiai aprašė Kazimierz Zamorski straipsnyje „Autor pierwszej ksiazki o Katyniu“ [72, 131–142]. 1948 m. knygoje surinkta medžiaga kartu su paties Mackiewicziaus liudijimu buvo svarūs įrodymai 1952 m. JAV Kongreso įsteigtai specialiai komisijai tiriant sovietų nusikaltimą Katynėje.

Nepalanki nuomonė apie J. Mackiewiczų tęsėsi visą jo buvimo Romoje laikotarpį. Prieita iki to, jog 1946 m. sausio mėn. *Orzel Bialy* redakcija, paakinta II korpuso Spaudos ir kultūros skyriaus vadovo, atsisakė spausdinti bet kokius J. Mackiewicziaus rašinius [73, 56–68; 33, 109; 9, 271].

Jau minėjome, kad tekstus apie abiejų totalitarinių režimų – sovietinio ir nacistinio – nusikaltimus Katynėje ir Paneriuose J. Mackiewiczus rašė tuo pat metu. Lankydamas Katynę 1943-aisiais, jis neabejotinai įžvelgė politines ir simbolines sąsajas tarp čia nužudytų žmonių likimo ir Panerių aukų, ir atvirksčiai, rašydamas apie Panerius karui jau pasibaigus, negalėjo neprisiminti Katynėje sušaudytų lenkų karininkų (13). Tai buvo jo bendrapiliečių lenkų ir žydų žudynės, įvykdytos dviejų totalitarinių režimų, pavertusių Lenkiją ir kitas Rytų Europos šalis „kruvinomis žemėmis“, kurių žemėlapyje Katynė ir Paneriai yra vieni svarbiausių taškų.

NARATYVO STRUKTŪRA IR PASAKOJIMO YPATUMAI

„Paneriai-bazė“ tekstą sudaro keturi struktūriniai segmentai. Tekstą autorius pradeda retrospektyviu pasakojimu – (I) lokalizuoja Panerius Vilniaus žemėlapyje, aptaria vietovės istoriją ir pagrindinius su ja susijusius istorinius siužetus, apibūdina vietos strateginę reikšmę miestui bei Panerių vaizdinį vilniečių kolektyvinėje vaizduotėje prieš karą; (II) pabrėžia šio vaizdinio lūžį 1941-aisiais; (III) aprašo savo kelionę dviračiu iš Juodšilių į Panerius 1943 m. balandžio 5 d. bei (IV) žydų žudynių sceną Panerių geležinkelio stoties rajone, kurios liudininku jam teko būti ir kurią yra įvardijęs kaip „vieną didžiausių savo gyvenimo sukrėtimų“.

„Paneriai-bazė“ siužetas pasakojamas pirmuoju asmeniu („turėjau nelaimę gyventi tik už aštuonių kilometrų nuo Panerių“; „atsimenu...“; „jei gerai atsimenu...“; „Bet vieną dieną užsuka į mano kiemą batsiuovys“). Pasakojant Panerių istoriją autoriaus „aš“ dažnai susilieja su kolektyvinio Vilniaus krašto gyventojų „aš“, pvz., kai kalbama apie Panerių vietą vilniečių savivokoje ar kai aprašomas Panerių apylinkių gyventojų (ir paties J. Mackiewicziaus) susitaikymas su kasdieniu smurtu karo metais, tapusiu neatskiriama vizualios ir akustinės aplinkos dalimi.

Į romaną *Negalima garsiai kalbėti* tekstas „Paneriai-bazė“, kaip jau minėta, įtrauktas kaip vienas iš knygos skyrių. Istorijos pasakotojas čia yra jaunas advokatas stažuotojas Leonas, pirmą kartą pasirodantis romane *Kelias į niekur* (*Doroga donikad*) [39, 40], kuriame J. Mackiewiczus aprašo sovietinės okupacijos laikotarpį Vilniuje 1940–1941 metais. Tekstas apie Panerius romane *Negalima garsiai kalbėti* papildytas scena, kuri vyko Paneriuose gyvenusio Stanislovo Sakovičiaus (tikrovėje veikiausiai K. Sakowicziaus, *Panerių dienoraščio* autoriaus) namuose, jau po žudynių [44, 263–267].

PANERIAI – VILNIAUS PRIEMIESTIS

Terminas „paneriai“ plačiąja prasme žymi bet kokią vietą prie Neries (Vilijos) upės, todėl galima sakyti, kad Lietuvoje yra 230 kilometrų „panerių“ (14). Vadinamieji Aukštieji Paneriai plyti Neries viršutinės terasos lygumoje, o Žemieji Paneriai driekiasi apatinėje Neries terasoje, iš rytų ir pietvakarių supami prieš dešimt tūkstančių metų paskutiniuoju

(13) J. Mackiewicziaus stebėtas žydų žudynės Paneriuose ir apsilankymą Katynėje skyrė mažiau nei du mėnesiai. Apie Katynę vokiečių radijas pirmą kartą pranešė 1943 m. balandžio 13 d. Gavęs AK Vilniaus apygardos komendantūros leidimą, į Katynę Mackiewiczus išvyko 1943 m. gegužės 20 d.

(14) Kalbininkas Jonas Jurkštas Panerių vietovardį laiko vienu pačių seniausių Vilniaus vietovardžių, aptinkamų jau 1390 m. dokumente [26, 16, 38].

ledynmečiu susiformavusio erozinio kalvyno, iš vakarų ir šiaurės vakarų juosiami Neries. Šiandienos Vilniuje (ir, tikėtina, vilniečių kolektyvinėje vaizduotėje) Paneriai – industrinė zona, priemiestis, kuris pravažiuojamas pakeliui į Kauną ir Klaipėdą [57, 112–131; 28, 173–192].

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikais Panerių priemiestis priklausė Lietuvos didžiojo kunigaikščio ir Lenkijos karaliaus Jogailos rūpesčiu 1388 m. įsteigtai Vilniaus vyskupijos kapitulai, kuriai tuomet dovanota nemažai dvarų. Žinoma, jog iš Panerių kalvų vilniečiai imdavo statyboms reikalingą medžiagą: medžius, kalkes ir molį [27, 204]. Dailėtyrininkas Vladas Drėma Panerius mini kaip vieną iš dvylikos Vilniaus priemiesčių, kuris susiformavo apibus svarbiausios prekybinės arterijos, jungusios sostinę su vakarinėmis valstybės žemėmis, – kelio į Trakus, Kauną ir Gardiną [16, 11].

Dabartinės Jono Basanavičiaus gatvės pabaigoje nuo LDK laikų veikė pagrindinė miesto muitinė, kurios vietą carinės administracijos potvarkiu žymėjo du mūriniai stulpai, papuošti iš keto nuliedintais vyčiais, Vilniaus miesto simboliais [16, 402; 30, 128–129]. Šią vietą miestelėnai vadindavo „baltaisiais stulpais“, greta kurių nuo LDK stovėjo (ir tebestovi) klasicistinio stiliaus muitinės pastatas (15). Pro jį Antrojo pasaulinio karo metu pėsčiomis ir sunkvežimiais iš Vilniaus geto, Lukiškių kalėjimo ar tiesiai iš Vilniaus gatvių 1941–1944 m. buvo gabenami žmonės į masinių žudynių vietą Paneriuose.

Štai kaip V. Drėma, J. Mackiewicziaus amžininkas, aprašo Panerių priemiestį: „Į vakarus nuo miesto, tiksliau Velnų kalvų, driekėsi tolimas ir pats plačiausias Vilniaus Panerių priemiestis, prasidėjęs prie Šv. Stepono bažnyčios [prie dab. Vilniaus autobusų stoties – Z. V.] ir siekęs dabartinius Aukštuosius Panerius, Lukiškių šilą ir Neries vagą. Šitą priemiestį sudarė Katedros kapitulos, benediktinių ir jėzuitų palivarkai. Daugiausia žemių priklausė kapitulai: ji turėjo dvarą dabartinės šiluminės elektrinės (ŠEC) teritorijoje, plytinę, smuklę ir neaprepiamą šilą“ [16, 402].

Svarbiausi Panerių tapatybės ženklai iki Antrojo pasaulinio karo buvo susiję su mobilumu: tai muitinė, „baltieji stulpai“, šalia užkardos kitoje gatvės (dab. Savanorių prospektas) pusėje XVI a. pr. keliautojų vienuolių dominikonų pastatyta šv. Hiacinto (liaudies tradicijoje – šv. Jackaus), keliautojų globėjo, koplytėlė su šventojo skulptūra viršuje, taip pat smuklės ant kalno, abipus senojo kelio į Aukštuosius Panerius, XVI a. pab. minimos kapinaitės su koplyčia [17, 690–691] ir svarbiausias šios vietovės taškas – iki mūsų dienų funkcionuojanti kelių sankryža Kauno, Gardino ir Trakų link.

Per Lietuvą ėjo tiesiausias kelias iš Peterburgo į Varšuvą ir iš pietinių Rusijos gubernijų, iš kurių buvo gabenami grūdai į Liepoją – vieną svarbiausių Rusijos jūros uostų. 1851 m. nutarta sujungti Peterburgą ir Varšuvą dviejų vėžių 1 250 km geležinkeliu su atšaka Prūsijos (Kybartų) link, dalis geležinkelio ėjo Lietuvos teritorija. Geležinkeliui atsirėmus į Panerių kalvas, 1859 m. sausio 15 d. prasidėjo tunelio, vieno iš dviejų imperijoje (kitas buvo pastatytas Kaune), statyba. Oficialus tunelio atidarymas įvyko 1861 m. spalio 3 d., kai caras Aleksandras II į tunelio sieną įmūrijo paskutinę simbolinę plytą. Tai buvo pirmoji kalno perkasa Rusijos imperijoje [75, 39].

1859 m. lapkričio 26 d., prakasus pagrindinę tunelio galeriją vienos vėžės keliui, Paneriuose surengtos šventės metu tunelį stačiosios prancūzų kalnakasių firmos inžinierius pasakė įsimintiną pacifistinę kalbą: „Jau bus pusamžis, kai mūsų tėvai atvyko į šias kalvas su ginklu rankose. Mes čia atvykome tuo pačiu keliu, tačiau ne su ginklais, o laikydami darbo

(15) Šie stulpai buvo nugriauti XX a. 6-ojo dešimtmečio pradžioje platinant Savanorių (tuomet Raudonosios armijos) prospektą [1, 579].

įrankius. Neapykantos laikai praėjo, ir visos tautos šiandien tiesia viena kitai ranką <...>“ [56, 262–265] (16). Nutiesus geležinkelį, Paneriai tapo globalaus komunikacijos tinklo dalimi, strateginės svarbos Rusijos imperijos geležinkelio stotele, o šalia jos iš darbininkų namų (ru-siškuose dokumentuose vadintų *kazarmomis*) kolonijos išaugo Panerių gyvenvietė [75, 38].

PANERIŲ VAIZDINYS GROŽINĖJE LITERATŪROJE

Panerių, kaip geležinkelio stotelės pakeliui į Varšuvą, vaizdinys tebuvo vienas iš šios vietovės vaizdinio segmentų. Nuo seno vilniečių kolektyvinėje vaizduotėje ši vieta skleidėsi kaip idiliškos gamtos, legendų bei svarbių Vilniui istorinių įvykių žemė. Vilniaus fotografas J. Bulhakas (1875–1950) Panerius pavadino „gražiausiu Vilniaus apylinkių brangakmenu“ [11, 85–86]. J. Mackiewiczius kūrinyje „Paneriai-bazė“ pateikia trumpą šio vaizdinio santrauką: „Panerių kalvos nuo seno žinomos savo grožiu, aukštomis pušimis. Jas garsina Mickevičiaus poema, 1831 m. mūšis tarp lenkų kariuomenės ir carinės Rusijos gvardijos, daug kitų ankstesnių ir vėlesnių įvykių“ [43, 25–26].

J. Mackiewicziaus minimi įvykiai fiksuojami ir kituose šaltiniuose, visų pirma dviejuose žymiuose XIX a. keliونیų po Vilnių ir jo apylinkes vadovuose, kuriuos J. Mackiewiczius, kaip senas vilnietis, reikia manyti, buvo skaitęs – tai Vladislavo Sirokomlės *Iškylos iš Vilniaus po Lietuvą* [65] ir Adomo Honorio Kirkoro *Pasivaikščiojimai po Vilnių ir jo apylinkes* [29]. V. Sirokomlė mini Panerių kalvose dar visai neseniai siautėjusius plėšikus, 1794 m. sukilimą, kurio metu Rusijos kariuomenė iš Vilniaus pro Panerius traukėsi Gardino link, 1812 m. Napoleono karą su Rusija ir 1812 m. birželio 28 d. Vilniaus miesto magistrato organizuotą sutikimą Panerių kalvose, taip pat po keleto mėnesių Prancūzijos imperatoriaus ir jo sumuštos armijos bėgimą tomis pačiomis vietomis į Kauną, 1831 m. sukilimo mūšį tarp Vilnių puolusių gen. Gelgaudo vadovaujamų sukilėlių ir caro kariuomenės dalinių (17).

A. H. Kirkoras mini panašius Panerių istorijos siužetus ir atkreipia keliauninkų dėmesį į įspūdingus vaizdus, atsiveriančius nuo Panerių kalno į miestą, ir nuostabų „Neries kaspiną, nutįsusi tarp auksaspalvių smėlynų“ [29, 143]. A. H. Kirkoras fiksuoja ir vieną svarbiausių Panerių orientyrų – mūrinę koplytėlę kapinėse – bei užsimena apie „istoriškai tikrą pavimą“, kad „čia, pagoniškoje Lietuvoje, turėjusi būti pastatyta pirmoji katalikų bažnyčia“. Pasakojimo pabaigoje autoriaus trumpai konstatuoja, jog „šiuo metu po Panerių kalnu kasamas Peterburgo–Varšuvos geležinkelio tunelis“ [29, 143].

J. Mackiewiczius tekste „Paneriai-bazė“ užsimena ir apie Panerius garsinančią Mickevičiaus poemą [43, 26]. Iš tikrųjų turėtume kalbėti ne apie vieną Panerius mininčią poemą, o apie dvi: tai A. Mickevičiaus *Ponas Tadas* (1834) [47] ir *Grażina* (1823) [48], kuriose ir išnyra Panerių vaizdinys. A. Mickevičiaus kūriniuose kalbama ne tiksliai apie tuos Panerius, kuriuose XX a. vyks vienas dramatiškiausių Lietuvos istorijos epizodų (kaip jau minėjome, Paneriai tęsiasi daugelį kilometrų), tačiau legendos veikimo prasme tiksli lokacija, esame įsitikinę, nėra svarbi. Svarbiausia, jog kalbame apie Panerius, ilgus dešimtmečius vilniečių tapatintus su tyla, erdve ir grožiu (18).

(16) Įsidėmėtina, kad buvo praėję nedaug laiko nuo didžiulių nuostolių abiem pusėms padariusio Krymo karo.

(17) 2001 m. birželio mėn. Aukštuosiuose Paneriuose, mūšio tarp lenkų ir lietuvių sukilėlių bei caro kariuomenės dalinių vietoje, buvo atidengtas paminklas – pasviras granitinis kryžius su užrašu lietuvių ir lenkų kalbomis: „Už jūsų ir mūsų laisvę“.

(18) Idiliškas Panerių vaizdinys, kaip tragiškiems įvykiams kontrastinga literatūrinė priemonė, iki šiol mėgstama apie žudynes Paneriuose rašančių lenkų publicistų bei žurnalistų.

Paneriai, kurių tapatybės (19) svarbiausias bruožas – didingos girios, aprašomi ke-
tvirtojoje *Pono Tado* knygoje, kurioje atskleidžiamas įspūdingas senųjų girių paveikslas.
A. Mickevičius aprašo Šventaragio slėnį, vietovę prie Neries (Vilijos) ir Vilnelės santakos,
kurioje, anot XVI a. Bychovco kronikos, „senaisiais laikais“ degindavę senųjų kunigaikš-
čių palaikus; šioje sakralioje ir šiandienos Lietuvos valstybingumą grindžiančioje vietoje
kunigaikštis Gediminas gavęs dievų apreiškimą apie būsimos Lietuvos sostinės įkūrimą.
Literatūrologė Viktorija Daujotytė yra pažymėjusi, kad *Pone Tade* Mickevičius suformavo
poetinį miškų, kaip istorijos sergėtojų, motyvą [15, 63–72]:

„Tie medžiai kunigaikščių Lietuvą dar mena! / Baltvyžy, Paneriuos ir šiandien jie šiure-
na. / Miškai, kurių ūsmė ir šlamesys ramino / Vytenį, Mindaugą ir didį Gediminą, / Kai
šis medžioklėj taurą Paneriuos nudėjęs, / Ant kalno, degant laužui, prietemoj ilsėjos / Ir
senojo Lizdeikos klausės padavimų, / Liūliuojamas Vilnelės ir Neries ošimo“ [47, 119–
120].

Chronologiškai anksčiau parašytos poemos (A. Mickevičius šio kūrinio pavadinimo
paantraštėje rašo: „lietuvių saktmė“) *Grażina* veiksmas vyksta Naugarduko apylinkėse,
maždaug XIV amžiuje. Poemos fonas apima nesutarimus tarp lietuvių kunigaikščių ir lie-
tuvių kovas su kryžiuočiais, o kūrinio centre – herojiškos moters iš kunigaikščių giminės
istorija [18, 25]. Šios poemos vaizdiniais, kaip ir *Pono Tado* atveju, A. Mickevičius siekė
pabrėžti pagoniškos Lietuvos galybę, kurios simbolis – girios medžiai liudininkai:

„Išskleidę ten kariauninkus savus, / Greit kryžiuočius lietuviai pastebėjo, / Jų vėlia-
vas, jų ietis ir skydus. / Paskui staiga du priešai sujudėjo, / Ir spaudžia jie krūtinę krūti-
ne, / Tvirtai kryžiuotis laikosi balne.

Taip Paneriuos galingi medžiai linksta, / Kai rudeniop nugelsta lapija, Kada rasa mė-
nulio šviesoje / Į perlinius karoliukus sustingsta. / Pakeleivingam ryto tyloje / Vaidenasi,
kad miškas tas iš tolo – / Tai sidabrinis, lapai iš krištolo“ [48, 40].

Į Panerius, kaip simboliškai reikšmingą Lietuvai vietą, atkreipė dėmesį ir Feliksas
Aleksanderis Bernatowiczius, 1826 m. parašęs ir publikavęs istorinį romaną *Pajauta,
Lizdeikos duktė, arba lietuviai XIV amžiuje* (*Pojata, corka Lezdejki, czyli Litwini w XIV
wieku*) [7], kuriame pasakojama apie pagonybės laikų Lietuvoje pabaigą, kai pagonių
šventyklos vietose (tarp jų ir Paneriuose) kilo katalikų šventovės. F. A. Bernatowicziaus
„istorinis romanas“ yra vienas pirmųjų literatūros kūrinių, kuriame Paneriai vaizduoda-
mi kaip politiškai ir sakraliai reikšmingiausia Lietuvos erdvė.

Paminėtina, jog romantiškajame pagoniškos Lietuvos mite, viename svarbiausių
XIX a. lenkų ir lietuvių literatūros figūrų bei „idealiųjų vietų“, kurioms priskirtini Paneriai,
išsiskiria ir dar dvi vietos: Belovežo giria – Lietuvos didžiųjų kunigaikščių ir Lenkijos ka-
ralių medžioklės plotai – bei įvairių laikų visuomenės atstumtųjų (1941–1944 m. ir iš geto
pabėgusių žydų, susibūrusių į partizanų būrius) erdvė ir Naugardukas bei jo apylinkės
su jose telkšančiu legendiniu Svitezio ežeru, kurio istoriją baladėse „Sviteziš“ („Switez“,
1820–1821) ir „Svitezietė“ („Switezianka“, 1821) aprašė A. Mickiewiczus.

(19) Kanadiečių geografas ir filosofas Edwardas Relphas, paklojęs pagrindus fenomenologinei vietos ana-
lizei, išskiria tris tarpusavyje susijusius neredukuojamus vietos elementus: „fizinę aplinką“ (*physical
setting*), „veiksmus, atliekamus fizinėje aplinkoje“ (*activities within physical setting*) ir reikšmę (*terri-
tories of meanings*), kylančią iš įvairiapusio vietos išgyvenimo. Sąvoka „vietos tapatumas“ apima visus
šiuos elementus ir yra artima populiariai „vietos dvasios“ (*genius loci*) sąvokai [59; 13; 62].

Remdamasis padavimais F. A. Bernatowiczius mini ir Paneriuose stūksojusios senovės lietuvių pilies liekanas, kuri galbūt stovėjo ant Gariūnų piliakalnio (20). Į šiaurę nuo šio piliakalnio stūksančią kalvą XX a. 3-iajame dešimtmetyje su susižavėjimu aprašys ir J. Bulhakas: „Niekada nepamiršiu pirmojo įspūdžio, patirto ant to žavingo kalno. <...>. Pasaulis kvėpavo nenusakoma grėsme, ir dramatiška didybės vizija man akyse įsirėžė raudonai mėlyni Paneriai <...>“ [11, 88]. Panerių kapinių koplyčia tolesniame J. Bulhako pasakojime iškyla kaip senosios Lietuvos ženklas, primenantis „legendinį sargybos bokštą“, žvelgiantį į platų Vilniaus slėnį [11, 85–86]. Senosios istorinės perspektyvos į Vilnių šiandien yra užsivėrusios, tačiau Panerių kalnas tebefunkcionuoja kaip simbolinė Vilniaus miesto pabaigos riba.

PANERIŲ VAIZDINYS TARPUKARIO METAIS

Paslaptingos gamtos pasaulio paveikslai yra vienas pagrindinių romantizmo epochos meno (dailės, literatūros, muzikos) vaizdinių-simbolių [20]. Romantikų giria – tai autentiškumo, glaudaus ryšio su protėviais, iš kurio išplaukia moralinė pasaulio tvarka, taip pat šventybės su(si)tikimo erdvė. Tai, kas vokiečių romantikams XIX a. buvo *Deutscher Wald* [22], lenkų ir lietuvių rašytojams bei intelektualams tapo *puszcza litewska*, aprašyta minėtose A. Mickevičiaus poemose, Antano Baranausko „Anykščių šilėlyje“, Henryko Sienkiewicziaus trilogijoje ar prancūzų rašytojo Alfredo Jarry pjesėje „Karalius Juoba“. Romantiški Panerių miškų aprašymai, tarp jų ir J. Mackiewicziaus „Paneriai-bazė“, taip pat patenka į pasakojimų apie senąsias girias kaip ypatingą erdvę tradiciją, Panerių atveju stiprinamą pakraščių („kresų“) kaip „lenkiško rojaus“ romantikos [51, 256].

Kūrinyje „Paneriai-bazė“ miškų vaizdinys yra vienas svarbiausių pasakojimo struktūros elementų, o jų erdvė skleidžiasi kaip dramatiškų ir tragiškų įvykių fonas ir ženklas. Tekstą J. Mackiewiczius pradeda nuo miško, kuris „buvo pleištu išikalęs į Vilniaus miestą“, aprašymo ir jo likimo Pirmojo pasaulinio karo metu: „Augo jis ant šių kalvų, bet po Didžiojo karo buvo gerokai praretintas ir palikti tik ąžuolai.“ Vėliau buvo išpjauti ir ąžuolai, ir likę „tik lazdynų krūmai, kur ne kur jauni šermukšniai ir panašios miško liekanos“, po kurias geležinkelininkai ganė savo karves ir ožkas. Vėliau skaitytojo žingsnis nukreipiamas tolyn, kur „driekiasi gražiais miškais apaugusių aukštesnių kalvų grandinė“ – Panerių „kalnai“ [43, 25].

Tais „kalnais“, to meto vilniečių mielai lankytais, XX a. 4-ajame dešimtmetyje klajojo botanikas Jakubas Mowszowiczius (1901–1983), po karo (išsigelbėjęs nuo Holokausto) tapęs vienu žymiausių Lenkijos botanikų ir Panerių floros specialistų. 1938 m. publikuotas jo tiriamasis darbas „Panerių kalnų flora“ („Flora i zespoly roslinne „Gor Ponarskich“ i ich najblizszych okolic“) iki šiol laikomas vertingu botanikos mokslo šaltiniu [55]. Šioje studijoje J. Mowszowiczius pažymi, kad Paneriai augmenijos aspektu yra viena turtingiausių Vilniaus krašto vietų, čia galima aptikti daugelį visame krašte augančių augalų [55, 1]. Botanikas tyrinėjo ir tą teritoriją, kuri vėliau taps masinių žudynių vieta.

Tarpukariu Panerių miškai, anot J. Mackiewicziaus, buvę poilsavimo, slidinėjimo, dvikovų („Ponai, knaipėje davę vienas kitam į snukį, girti vienas kitą iškolioję arba pažeminę spaudoje, vietiniu papročiu atvažiuodavo čia su Boziewicziaus kodeksu ir senoviškais pistoletais“) ir vienos nuskambėjusios žmogžudystės vieta: „Kažkas automobiliu atvežė į mišką nužudytą moterį <...>. Visas kraštas buvo sukrėstas, važiuo į Panerius reporteriai

(20) Gariūnų piliakalnį 2014 m. atrado bei hipotezes apie čia stovėjusią pilį iškėlė archeologas Vyktintas Vaitkevičius [21].

ir fotoreporteriai, tyrimas truko ištisus metus, kaltininkai taip ir nebuvo surasti. Kraują stingdė įtarimai...“ Ir ironiškai, jau žinodamas, kas įvyks po to, pažymi: „Štai tokie baisūs buvo laikai“ [43, 26].

VAIZDINIO ĮSKILIMAS PIRMUOJU SOVIETMEČIU (1940–1941)

Karo metu žūsta (yra žudomi) ne tik žmonės, bet ir vietų, kuriose vyksta žudynės, dvasia. Panerių vaizdinys lūžo, t. y. radikaliai pasikeitė, 1941 m. liepos mėn., kai miške, į rytus nuo Panerių gyvenvietės, prasidėjo masinės žydų ir kitų nacistiniam režimui neįtikusių asmenų žudynės. Tačiau Panerių, kaip „Vilniaus krašto brangakmenio“, vaizdinys įskilo dar 1941 m. pradžioje, kai į Panerius atsikraustė sovietai, sudarkydami vietos idilę: „1940 m. Paneriuose, neprotingai iškirsto miško vietoje, iš žmonių atimtoje žemėje bolševikai įkūrė niekam nereikalingą valstybinę įmonę. Savo papročiu didelį plotą aptvėrė su spygliuota viela“ [43, 26]. Taip paruošta teritorija netruko pasinaudoti naciai, jau po dviejų savaitių nuo įžengimo į Vilnių ėmė žudyti šio miesto gyventojus.

Šiandien žinome, kad J. Mackiewicziaus paminėta „nereikalinga valstybinė įmonė“ – tai degalų bazė, skirta vienam iš daugybės Sovietų Sąjungos okupuotos Lietuvos teritorijoje įrengtų karo lauko aerodromų aptarnauti (21). Būsimasis dailininkas Samuelis Bakas, tuo metu gyvenęs Paneriuose, savo autobiografijoje rašė: „Atrodė, kad niekas negali sudrumsti kaimiškos Panerių ramybės, bet praėjo vos pora savaitių po to, kai teta su dėde ten apsigyveno, ir orą sudrebino sunkvežimių variklių riaumojimas. Paukščiai staiga pradingo, nutilo linksmos jų giesmės. Kaimynai sakė, kad Raudonoji armija kasa gilius griovius požeminėms degalų saugykloms“ [3, 224–225]. Degalų bazės statybos šioje teritorijoje vyko intensyviai, tačiau taip ir nebuvo baigtos, nes 1941 m. birželio 24 d. Paneriuose pasirodė pirmasis *vermachto* dalinys [31, 176].

Nuo tada prasidėjo ištis „baisūs laikai“, kai, anot J. Mackiewicziaus, visa, kas buvo anksčiau, „prasmego“: „Vasarvietės malonumai, apylinkių grožis, horizontų pilkuma, slidės, dvikovos ir siaubingi taikos meto nusikaltimai liko už užtrenktų durų, negrįžtančioje atmintyje ir į juos šiandien galime žiūrėti tik kaip pro stiklą – taip, kaip elgeta žiūri brangenys. Paneriai tapo ligi šiol neregėto siaubo įsikūnijimu. Išgirdę žodį „Ponary – šešias raides, užsibaigiančias ypsilonu“, – daugelis nustērsta“ [43, 26].

Prieš tęsdami pasakojimą apie šias „šešias raides“, stabtelėkime prie J. Mackiewicziaus minimų „vasarvietės malonumų“, beje, aprašomų daugelyje publicistinių tekstų apie Panerius. J. Mackiewiczius rašo: „Ten, šalia geležinkelio stotelės, išaugo miestas-sodas, paprastai tariant – vasarvietė, kuri būtų galėjusi tapti kurortu, nes nors pušis išretino karai ir valdžių kaita (nuo 1914 m. jos keitėsi penkiolika kartų), čia ištisus metus kvepia sakais, rudenį – grybais, šaltas gūsingas vėjas neša gaivą iš visų pusių“ [55, 26].

J. Mackiewicziaus minimas „miestas-sodas“ turėjo iškilti Paneriuose XX a. 4-ajame dešimtmetyje pagal tuomet (ir šiandien) populiaraus urbanisto Ebenezerio Howardo (1850–1928) sumanytą žmogaus ir gamtos susvetimėjimo problemą spręsti ne plečiant esamus miestus, bet statant miestus-sodus, kuriuose būtų suderinti kaimo ir miesto privatumai – erdvė, tyla, tyras oras bei miške stovintys modernūs namai, aprūpinti elektra, kanalizacija ir vandentiekiu (22). Paneriuose, Baltosios Vokės savininko Włodzimierzo Leskio valdose, pradėtas kurti miestas-sodas buvo pavadintas *Jagiellonowu* (Jogailaičiais) [24; 1,

(21) Vienas iš jų buvo įkurtas Kazbiejuose, už trijų kilometrų nuo Panerių.

(22) Daugiau apie tai: Kiškienė, E. Vilniaus namų kolonijos XX amžiaus pradžioje. *Naujasis Židinys-Aidai*, 2011, Nr. 1, p. 35.

580], ir tai liudytų projekto plėtotojų praeities pajautą ir apskritai šios vietos dvasios patrauklumą (23).

VAIZDINIO LŪŽIS NACISTINĖS OKUPACIJOS METAIS (1941–1944)

Grįžkime prie J. Mackiewicziaus paminėtų „šešių raidžių, užsibaigiančių ypsilonu“. Už aštuonių šimtų metrų į rytus nuo šios kolonijos namų (dalis jų turėjo stovėti ir būsimo-sios „bazės“ teritorijoje) 1941 m. naciai įkūrė, anot J. Mackiewicziaus, „vieną didžiausiųjų Europoje žydų skerdyklų“. Nuo tų metų „niūri, grėsminga Panerių šlovė <...> lėtai sunkė-si, kaip tekantis lipnus žmonių kraujas, kaskart plačiau po šalį, bet iki šiol viso pasaulio dar nepasiekė“ [43, 26]. Ši fizinį ir kartu simbolinį Panerių pakeitimą bei paties žodžio skambesio pasikeitimą ir virtimą simboliu vienoje iš stipriausių viešųjų kalbų apie Panerius yra nusakęs kun. OFM Julius Sasnauskas: „Kaip gražiai, švelniai lietuvių kalba skamba tas Vilniaus apylinkių vietovardis – *Paneriai*. Tačiau į žydų tautos Holokausto istoriją jis įrašy-tas kita, suslavinta, savo vardo forma – *Ponary*. Trys čiažūs, šalti skiemenys. Lyg šūvis. Ar priešmirtinis riksmas. Kraupūs skiemenys, nuo kurių tebestingsta kraujas. „Kaip vadinasi ši vieta?“ – klausia sunkvežimiu čia atvežti eiliniai pasmerktieji. „Ponary“, – atsako kaž-kuris iš budelių. Pasigirsta sielvartinga moterų rauda. Viltis užgeso: *Ponary* – tai mirties vardas“ [62].

Iki karo tokia maloni ir geidžiama gyventi bei poilsiauti vieta Paneriai transformavo-si į išgąsdintų žmonių gyvenvietę, kurie tapo didžiausio nacistinio režimo nusikaltimo Lietuvoje liudytojais. Visuotinai paplitusį žmonių įprotį iki paskutinės akimirkos likti prisi-rišus prie vietos J. Mackiewiczius aprašys su skaudžia ironija: „Žmogus kaip joks kitas gyvis sugeba prisitaikyti prie sąlygų, apsiprasti net su siaubą keliančiais dalykais, susitaikyti su viskuo pasaulyje. <...> Visame pasaulyje žmonės gyvena šalia gyvulių skerdyklų, tai kodėl per keletą metų negalėtų apsiprasti su žmonių skerdyklos kaimynyste?“ [43, 27].

Iš pradžių stalinistinio totalitarinio režimo planuojamų karinių operacijų vienas iš taškų (bazė) vėliau buvo aktyvuotas (išnaudotas) kito totalitarinio režimo (jau „bazė“): čia įsteigta „žmonių skerdykla“, o degalams skirtos duobės užpildytos žmonių kūnais. Taip Panerių *vie-tovė* tapo skausmo *teritorija*. Jei dar neseniai Paneriais „driekėsi gražiais miškais apaugusių aukštesnių kalvų grandinė“, tai 1941–1944 m. „Nuo šių kalvų plačiu ratu toli per daugelį kilometrų sklido šuvių aidas – pavieniai, nutrūkstantys, dažni, kartais trunkantys ištisas valandas, kartais pakaitomis tratančios kulkosvaidžių serijos. <...> Priklausomai nuo vėjo krypties ir stiprumo, nuo metų laiko, nuo rūko ar saulės sklido mažiau ar daugiau aiškiai girdimas masinių žudynių kalenimas <...>, ir atrodo, kad visa apylinkė aplipusi krauju“ [43, 87] (24).

Brauno (Brown) universiteto profesorius Omeras Bartovas, rašydamas apie Holokausto Rytų Europoje ypatumus, yra atkreipęs dėmesį į pribloškiantį masinių žudynių „kruvinosiose žemėse“ artumą aplinkiniams, paveikiai aprašytą ir J. Mackiewicziaus. O. Bartovo tei-gimu, „Rytų Europa nebuvo „tik“ pramoninio, nuasmeninto, konvejerinių masinių žudynių vieta, tačiau taip pat vieta, kur Holokaustas pasireiškė tiesiogiai, pačia asmeniškiausia ir

(23) Reikšmingą vietą kuriant Jagiellonową vaidino Lenkijos karininkų draugija, kurios nariai išsipirko nemažą dalį šios kolonijos sklypų [66].

(24) Lenkų literatūros istorikas ir kritikas Janas Blonskis Lenkijoje garsioje esė „Vargšai lenkai žvelgia į getą“ („Biedni Polacy patrzą na getto“) panašų jausmą įvardijo kaip tam tikrą simbolinį žemės užkrė-timą: „Lenkijos žemė [ir Paneriai – Z. V.] buvo užkrėsta, išniekinta, ir mums vis dar pridera apsa-lymo apeiga“ [8, 355].

todėl pačia baisiausia forma“, kai tūkstančiai bendruomenių jų kaimynų akivaizdoje buvo vedami sušaudyti į netoliese miestų ir miestelių iškastas duobes. Taip Lenkija, Baltijos valstybės, Ukraina, Baltarusija ir Rusija, anot jo, yra tapusios Holokausto aukų kapais bei įvairių tautų *lieux de memoire* [5, 571, 593; 58, 179–183, 189–191].

Vokiečių okupacijos metu Panerių miškuose aidai šūviai ir šunimis persekiojamų žmonių riksmas. „Nuo 1942 m., kai į Panerius pradėjo masiškai vežti pasmerktuosius, po miškus klaidžiojo pabėgti sugebėję žydai, dažniausiai sužeisti, kaip medžiotojo pašauti žvėrys“ [43, 27]. Panerių miške miršta ir sužeistas Vulfka, vienas ryškiausių J. Mackiewicziaus romano *Nereikia garsiai kalbėti* personažų, kaip ir pati jo žūties scena, persmelkta gilaus rašančiojo liūdesio bei atidumo: „Mirė vienui vienas. Mat jaunas piemenukas puolė vytis karvę ir jį pamiršo. <...> Paskutinis gyvas daiktas buvo utelės, ėmusios rėplioti nuo stingstančio kūno. Ir nustebo mėlynas laukinis katilėlis, augantis visai prie nužudytojo rankovės, kai pamatė savo stiebelių rėpliojančią ligi tol neregėtą vabzdį. O visus vietinius vabzdžius katilėlis puikiai pažinojo“ [44, 266–267].

Radikalų miško kaip idiliškos, romantišku XIX a. žvilgsniu regėtos vietos bei vietos vaizdinio pasikeitimą karo metais yra aprašęs ir Kolumbijos universiteto profesorius Simonas Shama veikale „Kraštovaizdis ir atmintis“ (*Landscape and Memory*) [64]. S. Shama rašo apie Belovežo girią, kuri, kaip jau minėjome, kartu su Paneriais ir Svitežio ežeru yra tokia pat ryški figūra lenkiškame Lietuvos mite. Kadaise karaliaus Jogailos ir didžiojo kunigaikščio Vytauto medžioklės valdos, Mikalojaus Husoviano aprašyta „lietuviškojo bizono“ karalija, nacistinės Vokietijos okupacijos metais tapo „vokiškųjų miškų šeimininko“ (Reichforstmeister) Hermano Gioringo privačiu laukinių gyvūnų rezervatu ir medžioklės plotais, kuriuose nacių baudžiamieji daliniai medžiojo ir žmonės: „Miškai tapo jų mirties kolonija, masinių egzekucijų vieta <...>; nešvarus biznesas, lydimas staigių įsiveržimų ir pasitraukimų“ [64, 70–71]. Nušlavus nuo žemės paviršiaus lenkišką ir lietuvišką paveldą, Belovežo giria, anot S. Shamos, turėjo tapti „grynai teutoniškų rūšių: erelių, briedžių ir vilkų“ gyvenamąja erdve [64, 70–71].

J. Mackiewiczius pats nematė Paneriuose vykstančių žudynių, išskyrus tą vienintelį epizodą, tačiau girdėjo pasakojimus apie jas (šią medžiagą neabejotinai įtraukdamas į tekstą) bei girdėjo jas vykstant, nes, kaip pats mini: „turėjo nelaimę gyventi tik už aštuonių kilometrų nuo Panerių“ [43, 26]. Paneriuose vykstančią tragediją, galima sakyti, vis stiprėjančią vietovės intoksikaciją, kai šūvių garsai susilieja su gamtos reiškiniiais („kasdieniu pušų ošimu, į stiklą barbenančio lietaus pažįstamą ritmą“) ir patys tarsi tampa antrine „gamta“, J. Mackiewiczius kartu su žmona B. Toporska išgyveno Juodšiliuose (lenk. *Czarny Bor*).

Vasarnamį Juodšiliuose Mackiewicziai įsigijo XX a. 4-ojo dešimtmečio viduryje (25). Tuo metu gyvenvietė kaip tik buvo pradėta plėtoti kaip vasarvietė pavadinimu *Czarny Bor-Reislerowo* ir tapo ypač populiari tarp vilniečių žydų [36, 145]. Tarpukariu Juodšiliai buvo žinomi nuo 1924 m., kai vienuolė Julija Marija Leduchowska (Motina Uršulė) čia įsteigė našlaičių ir vargstančių vaikų namus (26). Gyvendamas Juodšiliuose 1942 m. J. Mackiewiczius rašė knygą „Tiesa akių nebado“ (*Prawda w oczy nie kole*), iš Juodšilių lemtingą balandžio

(25) Vasarnamis ir šiandien tebestovi Paneriuose (Baltosios Vokės g. 5). Savo gyvenimą Juodšiliuose J. Mackiewiczius aprašė ne kartą: tiek savo prieškario reportažuose, tiek romanuose *Kelias į niekur* ar *Nereikia garsiai kalbėti* [2, 30–36; 36, 145–150].

(26) Paminėtina, jog 1942–1944 m. Uršulės seserų namuose slėpėsi kun. Mykolas Sopočka, Vilniaus žydų gelbėtojas, nacių nuteistas sušaudyti, ir čia suradęs prieglobstį.

dieną išvyko į Panerius, iš čia taip pat, artėjant sovietų armijai, 1944 m. pavasarį pasitraukė į Varšuvą.

Su Juodšiliais susijusi ir viena įspūdingiausių teksto „Paneriai-bazė“ scenų-metaforų, iliustruojančių žudynių (veikiausiai 1941-ųjų rudenį, kai vyko didžiausios Vilniaus žydų žudynių „akcijos“) garsų susiliejamą su gamta: „Atsimenu, kaip saulė jau buvo pradėjusi leistis, o kaip tik iš vakarų, t. y. Panerių pusėje, mūsų sode augo plačiai išsišakojęs šermukšnis. Buvo vėlyvas ruduo. Po rytinio lietaus telkšojo balutės. Ant šermukšnio nutūpė pulkas sniegenų. Iš tos pusės – nuo jų raudonų pilvelių, nuo raudonų uogų, nuo raudonos pamiškės saulės (viskas kažkaip taip simboliškai susidėliojo) – be perstojo sklido šuvių kaip ritmiškai kalamų vinių garsas“ [43, 27].

Panerių vaizdinio lūžį ir su tuo susijusius išgyvenimus yra aprašęs ir kitas žinomas vilnietis Cz. Miloszas, kuris mini „kalvotų ąžuolų miškų“ (šiam apibūdinime ataidi XIX a. romantiška jausena, kurios supama augo J. Mackiewicziaus, Cz. Miloszo, W. Symborskos karta) virtimą mirties teritorija: „Žmonių žiaurumo istorija visiškai subjaurojo šį vardą ir užgožė senąjį jo žavesį.“ „Paneriai – filomatų iškylų vieta, o man – gimnazistų ir studentų klajonių vieta – jau visiems laikams pasiliks nusikaltimų simboliu. Ten buvo išžudyta mažne trečdalis miesto piliečių“ [53, 124; 54, 221; 51, 262; 52, 50–53, 357–359].

Gimtojoje Europoje rašydamas apie tarpukario Lenkiją Cz. Miloszas palygina ją su karo metu nuskendusią Atlantidą; vėliau žemėlapiuose pasirodęs to paties pavadinimo „organizmas“ jau turėjo kitas sienas ir kitą populiacijos struktūrą [53, 124]. Nebus perdėta teigiant, jog tas pats pasakytina ir apie Vilnių bei vieną jo istorinių priemiesčių – Panerius. Po karo Paneriai virto Aukštųjų bei Žemųjų Panerių rajonais, sparčiai plėtojama industrinė teritorija, kurioje, kaip laivo duženas, vis dar galima pamatyti išlikusius senosios Atlantidos ženklus, o pats kraštovaizdis šiandienos žvilgsniui skleidžiasi kaip dramatiškos ir tragiškos praeities dokumentas.

IŠVADOS

Nacistinio režimo nusikaltimo Paneriuose refleksija J. Mackiewicziaus kūrybinėje biografijoje (ir chronologiniu, ir ideologiniu požiūriu) yra neatskiriama nuo sovietinio režimo nusikaltimo Katynėje apmąstymo. Esė „Paneriai-bazė“ buvo rašomas tuo pat metu autoriui rengiant baltąją knygą apie sovietinio režimo nusikaltimą, kurio pėdsakų atskleidimo liudininku 1943 m. liepos mėn. jam teko būti. Šios dvi žudynių vietos J. Mackiewiczui yra totalitarinių režimų nusikaltimų okupuotoje Lenkijoje simboliai.

J. Mackiewicziaus esė „Paneriai-bazė“ yra ne tik 1943 m. balandžio 4–5 d. žydų žudynės Paneriuose aprašantis dokumentas (pabrėžtina, jog yra vienas iš trijų išsamiausių šio įvykio istorinių šaltinių), bet ir Panerių vietovės vaizdinio, egzistavusio tarpukario vilniečių kolektyvinėje vaizduotėje, bei jo lūžio aprašymas. „Paneriai-bazė“ yra bene vienintelis tekstas apie žudynes Paneriuose, kuriame reflektuojama tiek Panerių „vietos dvasios“, tiek vaizdinio kaita Antrojo pasaulinio karo metu.

Vietovės tapatybę sudaro trys komponentai: gamtinė aplinka, urbanistinė ir architektūrinė aplinka ir sociokultūrinis kontekstas. Tarpukariu menkai urbanizuoti Paneriai, vilniečių mėgti ir laikyti malonumų (iškylų, sporto, romantiškų pasibuvimų) vieta bei sieti su Neries apylinkėmis, karo metu tapo gąsdinančia teritorija, kurios pavadinimas imtas sieti su mirtimi ir žudynėmis (sovietmečiu ir su pramone, kurios objektai kairiajame Neries krante užgožė senosios Panerių tapatybės esminę figūrą – Neries upę).

J. Mackiewicziaus (o kartu ir to meto vilniečio) Paneriai – gamtos, legendų, istorijos bei „būties lengvumo“ prisotinta erdvė (gamtos ir kultūros suformuoti vartai į Vilnių) – Antrojo pasaulinio karo metu tapo dviejų totalitarinių režimų (netiesioginio) bendradarbiavimo erdve: sovietų 1941 m. statytą degalų bazę karo aviacijai aptarnauti naciai 1941–1944 m. pavertė masinių žudynių vieta, o tai iš esmės ir visam laikui pakeitė šio Vilniaus priemiesčio tapatybę.

Sovietmečiu XX a. 6–7-ajame dešimtmetyje Žemuosiuose ir Aukštuosiuose Paneriuose ėmus plėtoti pramonę, šio Vilniaus priemiesčio tapatybė (bei, tikėtina, vaizdiny vilniečių sąmonėje) susiaurėjo iki utilitarinės ir tokia išlieka iki šiandien. Kalbant apie Panerių vietovės praeities pažinimo plėtrą, būtų perspektyvu ir logiška didinti Aukštųjų Panerių patrauklumą vidaus ir užsienio turizmui atskleidžiant daugiasluoksnę šio Vilniaus priemiesčio istoriją, kurios vienas iš šaltinių – J. Mackiewicziaus „Paneriai-bazė“.

J. Mackiewicziaus aprašoma 1943 m. balandžio 5 d. Holokausto Lietuvoje istorijoje ypatinga trimis aspektais. Pirmiausia – tai vienas iš trijų iki šiol nustatytų atvejų, kai aukos į Panerius buvo atgabentos traukiniais; tai vienintelis žinomas atvejis, kai atgabenti žmonės bandė pabėgti iš žudynių vietos *en masse*; be to, tai iš kelių perspektyvų paliudytos žudynės Paneriuose, kurias verta ateityje ištirti atliekant lyginamąją analizę, kurios pagrindas būtų J. Mackiewicziaus, K. Sakowicziaus ir M. Maciejewskio liudijimai.

Gauta 2017 04 07

Priimta 2017 06 25

Šaltiniai ir literatūra

- [1] АГРАНОВСКИЙ, Генрих; ГУЗЕНБЕРГ, Ирина. Вильнюс: по следам Литовского Иерусалима: памятные места еврейской истории и культуры: путеводитель. Вильнюс: VILNIA, 2011. 655 s.
- [2] BAJOR, Antonina. Czarny Bor na skrzyżowaniu ludzkich losów: na biograficzno-geograficznym szlaku Józefa Mackiewicza. *Magazyn Wilenski*, 2008, Nr. 4, p. 30–36.
- [3] BAKAS, Samuelis. *Nutapyta žodžiais*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2009. 422 p.
- [4] BALZEWSKA, Katarzyna. Nie powtorzy tego żadna litera wymyślona przez ludzi. Józef Mackiewicz wobec tragedii Ponarskiej. *Ruch Literacki*, R. LVI, 2015, Z. 1(328), p. 19–28.
- [5] BARTOV, Omer. Eastern Europe as the Site of Genocide. *The Journal of Modern History*, 2008, Vol. 80, No. 3, p. 557–593.
- [6] BERESNEVIČIUS, Gintaras. Eseištikos tendencijos moderniojoje Lietuvoje. *Literatūra ir menas* [interaktyvus]. 2002, Nr. 2913. [žiūrėta 2017 03 30]. Prieiga per internetą: <http://eia.libis.lt:8080/archyvas/viesas/20120129193114/http://www.culture.lt/lmenas/?leid_id=2913&kas=straipsnis&st_id=641>.
- [7] BERNATOWICZ, Feliks. *Pajauta, Lizdeikos duktė, arba Lietuva XIV metašimtyj: istoriškas romanas*. Chicago, 1911 (1826). 468 p.
- [8] BLONSKI, Jan. Biedni Polacy patrzą na getto. Iš: A. Franaszek. *Miloszas*: Biografija. Vilnius: Apostrofa, 2015. 943 p.
- [9] BOLECKI, Włodzimierz. *Ptasznik z Wilna (o Józefie Mackiewiczu)*. *Zarys monograficzny*. Krakow: Arcana, 2007. 919 p.
- [10] BUBNYS, Arūnas. Prieš srovę. Józef Mackiewicz ir Vilnius. *Naujasis Židinys*, 1992, Nr. 4, p. 68–71.

- [11] BULHAK, Jan. *Vilniaus peizažas: fotografo kelionės*. Vilnius: Vaga, 2006 (1936). 103 p.
- [12] CHARLESWORTH, Andrew. The Topography of Genocide. Iš: *The Historiography of Holocaust*. Edited by D. Stone. New York: Palgrave Macmillan, 2004, p. 216–252.
- [13] ČEPAITIENĖ, Rasa. Vietos dvasia: prijaukinimas ar medžioklė. Iš: *Vietos dvasios beiškant* [straipsnių rinkinys]. Sudarė R. Čepaitienė. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto I-kla, 2015. 429 p.
- [14] ČEPAITIENĖ, Rasa. *Paveldosauga globaliajame pasaulyje*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto I-kla, 2010. 375 p.
- [15] DAUJOTYTĖ, Viktorija. Kraštovaizdžio poetika (A. Mickevičius, A. Baranauskas, Maironis, V. Mykolaitis-Putinas, Just. Marcinkevičius). *Darbai ir dienos*, 1999, Nr. 9(18), p. 63–72.
- [16] DRĖMA, Vladas. *Dingęs Vilnius*. Vilnius: Versus Aureus, 2013. 446 p.
- [17] DRĖMA, Vladas. *Vilniaus bažnyčios. Iš Vlado Drėmos archyvų*. Sudarė A. Lėverienė, A. Mickevičius, R. Mosiejienė. Vilnius: Versus Aureus, 2007. 1046 p.
- [18] FEDOROVICH, Irena. Adomo Mickevičiaus Živilė ir Gražina – du istoriniai kūriniai apie lietuvių moterų herojiškumą. Iš: *Adomo Mickevičiaus poemos „Gražina“ interpretacijos XXI amžiuje = Interpretacje poematu Adama Mickiewicza „Grażyna“ w XXI wieku*: tarptautinės konferencijos medžiaga. Sudarytojai M. Prokopčik, I. Fedorovič, R. Šalna. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2013, p. 25–32.
- [19] FITAS, Adam. *Model powiesci Jozefa Mackiewicza*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1996. 231 p.
- [20] GALITZ, Kathryn. Romanticism. *Heilbrunn Timeline of Art History* [interaktyvus]. New York: The Metropolitan Museum of Art, 2004. [žiūrėta 2017 03 03]. Prieiga per internetą: <http://www.metmuseum.org/toah/hd/roma/hd_roma.htm>.
- [21] *Gariūnų piliakalnis įrašytas į Kultūros vertybių registrą* [interaktyvus]. Kultūros paveldo departamentas prie Lietuvos Respublikos Kultūros ministerijos, 2015. [žiūrėta 2017 04 01]. Prieiga per internetą: <<http://www.kpd.lt/news/1735/158/Gariunu-piliakalnis-irasytas-i-Kulturos-vertybiu-registra.html>>.
- [22] HEINZELMANN, Herbert. The German forest. My friend, the tree [interaktyvus]. Goethe Institut, 2016. [žiūrėta 2017 03 03]. Prieiga per internetą: <<https://www.goethe.de/en/kul/mol/20802194.html>>.
- [23] *Ypatingosios valstybinės komisijos vokiškųjų fašistinių grobikų bei jų bendrininkų piktadarybėms nustatyti ir iširti pranešimas apie hitlerinių grobikų nusikaltimus Lietuvos Tarybų Socialistinėje Respublikoje*. Kaunas: Spindulio spaustuvė, 1945. 80 p.
- [24] 1938 m. Jagiellonowo užstatymo plano eskizas. *Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka (LMAVB)*, RS, f. 116, ap. 631.
- [25] JARZEBSKI, Jerzy. *W Polsce czyli wszędzie. Szkice o polskiej prozie współczesnej*. Warszawa: PEN, 1992. 190 p.
- [26] JURKŠTAS, Jonas. *Vilniaus vietovardžiai*. Vilnius: Mokslas, 1985. 109 p.
- [27] JUŠKEVIČIUS, Adomas; MACEIKA, Juozas. *Vilnius ir jo apylinkės*. Vilnius: Mintis, 1991 (1937). 255 p.
- [28] KAZLAUSKAS, Albertas. *Vilniaus gatvės gyvos. Gidas po miesto periferiją*. Vilnius: Gatvės gyvos, 2017. 264 p.
- [29] KIRKORAS, H. Adomas. *Pasivaikščiojimai po Vilnių ir jo apylinkes*. Vilnius: Mintis, 1991. 281 p.
- [30] KLIMKA, Libertas. *Rimtos, juokingos ir graudžios senojo Vilniaus istorijos*. Vilnius: Žara, 2016. 383 p.
- [31] 1941 birželis. Kriegtagebuch Nr. 4. 20 Infanterie Division (motorisiert), p. 17. Iš: M. Tomkiewicz. *Zbrodnia w Ponarach 1941–1944*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2008, p. 176.
- [32] LEWANDOWSKI, Wacław. Donosy na Jozefa Mackiewicza. *Archiwum emigracji*, 2009, Nr. 1(10), p. 173–180.

- [33] LUKOMSKI, Grzegorz. *Jozef Mackiewicz (1902–1985). Intelktualista u zrodle antikomunizmu ideowego*. Warszawa: Adiutor, 2011. 299 p.
- [34] MACKIEWICZ, Jozef. Ponary-baza. *Orzel Bialy*, 1945, Nr. 35, p. 8–9.
- [35] MACKIEWICZ, Jozef. „Paneriai-bazė“. *Šiaurės Atėnai*, 1993, kovo 24 d. Nr. 4, p. 6.
- [36] MACKIEWICZ, Jozef. A Szwarcie Bor. Iš: J. Mackiewicz. *Bunt Rojstow*, 2002 (1938), p. 145–150.
- [37] MACKIEWICZ, Jozef. Nie zarazajmy sie od hitlerowcow. Iš: J. Mackiewicz. *Nudis Verbis*. London: Biddles Limited, 2003, p. 385–391.
- [38] MACKIEWICZ Jozef; TOPORSKA, Barbara. *Lysty do i od redakcji „Kultury“*. Londyn: Kontra, 2015. 512 p.
- [39] MACKIEWICZ, Jozef. *Kelias į niekur*. Vilnius: Aidai, 2009. 383 p.
- [40] MACKIEWICZ, Jozef. *Sprawa mordy katyńskiego. Ta książka była pierwsza*. Londyn: Kontra, 2009. 260 p.
- [41] MACKIEWICZ, Jozef. Moje credo pisarskie?... Prawda. Rozmowa z Jozefem Mackiewiczem. Iš: J. Mackiewicz. *Wielkie tabu i drobne fałszerstwa*. Londyn: Kontra, 2015, p. 551–552.
- [42] MACKIEWICZ, Jozef. Literatura contra faktologia. *Kultura*, 1973, Nr. 7–8.
- [43] MACKIEWICZ, Jozef. „Paneriai-bazė“. *Naujas Židinys*, 2015, Nr. 7, p. 24–30.
- [44] MACKIEWICZ, Jozef. *Nereikia garsiai kalbėti*. Vilnius: Briedis, 2015. 535 p.
- [45] MARGOLIS, Rachilė. Pradžia. *Žydų muziejus*, 1994, p. 11–17.
- [46] *Masinės žudynės Lietuvoje* (dokumentų rinkinys). I dalis. Redagavo G. Erslovaitė, K. Rukšėnas. Vilnius, 1965. 346 p.
- [47] MICKEVIČIUS, Adomas. *Ponas Tadas arba Paskutinis antpuolis Lietuvoje. Bajorų santykiai iš 1811 ir 1812 metų*. Vilnius: Vaga, 1974 (1834). 477 p.
- [48] MICKEVIČIUS, Adomas. *Grażina. Konradas Valenrodas*. Kaunas: Šviesa, 2006 (1823). 216 p.
- [49] MICKEVIČIUS, Adomas. *Eilėraščiai. Poemos*. Vilnius: Vaga, 1987. 846 p.
- [50] MIŁOŚ, Czesław. *Rok myśliwego*. Paryž: Instytut Literacki, 1990. [žiūrėta 2017 03 31]. Prieiga per internetą: <<http://www.pogon.lt/biblioteka-wilenska/911-rok-mysliwego-fragmenty.html>>.
- [51] MIŁOŚ, Czesław. *Tėvynės ieškojimas*. Vilnius: Baltos lankos, 1995 (1992). 301 p.
- [52] MIŁOŚ, Czesław. *Rinktiniai eilėraščiai*. Vilnius: Baltos lankos, 1997. 383 p.
- [53] MIŁOŚ, Czesław. *Gimtoji Europa*. Vilnius: Apostrofa, 2011 (1959). 345 p.
- [54] MIŁOŚ, Czesław. *Abécélė*. Vilnius: Aidai, 2012. 378 p.
- [55] MOWSZOWICZ, Jakub. *Flora i zespoly roslinne „Gor Ponarskich“ i ich najblizszych okolic*. Wilno, 1938. 50 p.
- [56] *Памятная книжка Виленской губернии: адрес-календарь и статистическо-справочные сведения*. Редакция Г. А. Хотунцова [et al.]. Вильна: Виленский губернский статистический комитет, 1845–1915, с. 262–265.
- [57] *Pasižvalgymai po Vilnių. Miesto mikrorajonai*. Sudarė ir redagavo Z. Tiukšienė, N. Sisaitė. Vilnius: Vilniaus apskrities Adomo Mickevičiaus viešoji biblioteka, 2015. 304 p.
- [58] RAN, Leizer. *Jerusalem of Lithuania = Yerusholayim de-Lita = Литовский Иерусалим : Illustrated and Documented*. New York: Vilno album Committee, 1974, 2 t., p. 179–183, 189–191.
- [59] RELPH, Edward. Spirit of Place and Sense of Place in Virtual Reality [interaktyvus]. *Techne: Research in Philosophy and Technology*, 2007. [žiūrėta 2016 08 18]. Prieiga per internetą: <<https://scholar.lib.vt.edu/ejournals/SPT/v10n3/relph.html>>.
- [60] SAKOWICZ, Kazimierz. *Panerių dienoraštis*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2012. 201 p.
- [61] SAKOWICZ, Kazimierz. *Dziennik. 1941–1943*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2014. 124 p.

- [62] SASNAUSKAS, Julius OFM. Rauda už Panerius. *Bernardinai.lt*. [interaktyvus]. 2011. [žiūrėta 2016 08 09]. Prieiga per internetą: <<http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2011-09-23-julius-sasnauskas-rauda-uz-panerius/69313>>.
- [63] SEMASZKO, S. Zbigniew. Najwyższy czas mówić głośno. *Listy, opracowania, wspomnienia*. Lublin: Norbertinum Wydawnictwo, 2009. 216 p.
- [64] SHAMA, Simon. *Landscape and Memory*. London: Vintage books, 1995. 672 p.
- [65] SIROKOMLĖ, Vladislovas. *Iškylos iš Vilniaus po visą Lietuvą*. Vilnius: Mintis, 1989. 166 p.
- [66] 1936. Statut stowarzyszenia B. Wojskowych – Przyjaciół Jagiellonowa Gm. Rudominskiej, Pow. Wilensko-Trockiego. *MABVB RS*, f. 116. ap. 682.
- [67] SWIECICKI, Andrzej. *Józef Mackiewicz: życie, twórczość, nagroda*. Warszawa: Alfa-Vero, 2002. 47 p.
- [68] TIŠKEVIČIUS, Konstantinas. *Neris ir jos krantai, hidrografiniu, istoriniu, archeologiniu ir etnografiniu požiūriu*. Vilnius: Mintis, 1992 (1871). 396 p.
- [69] TOMKIEWICZ, Monika. *Zbrodnia w Ponarach 1941–1944*. Warszawa: Instytut Technologii Eksploatacji, 2008. 443 p.
- [70] Vaizdo liudijimas apie 1943 m. balandžio 5 d. įvykius Paneriuose [interaktyvus]. United States Holocaust Memorial Museum (USHMM). [žiūrėta 2016 08 16]. Prieiga per internetą: <<http://collections.ushmm.org/search/catalog/irn514955>>.
- [71] VAREIKIS, Vyngantas. Verta kalbėti garsiai. Dūmai virš Katynės. *Kultūros barai*, 2009, Nr.11, p. 79–90.
- [72] ZAMORSKI, Kazimierz. Autor pierwszej książki o Katyniu. Iš: *Szkice nad twórczością Józefa Mickiewicza*. Red. M. Żybura. Warszawa, 1990, s. 131–142.
- [73] ZAMORSKI, Kazimierz. Przylepiło się do Józefa Mackiewicza. *Puls*, 1987 (lato), Nr. 34, p. 56–68.
- [74] ŻYBURA, Marek. Józef Mackiewicz jako świadek i monografista zbrodni katyńskiej w powojennych Niemczech. Iš: *Józef Mackiewicz (1902–1985), Świadek „Krotkiego stulecia”*. Redakcja K. Ruchniewicz, M. Żybura. Lomianki, 2013, p. 253.
- [75] ŽEIMANTAS, L. Viktoras. *Sankt Peterburgo–Varšuvos (nuo 1907 m. Šiaurės-Vakarų) geležinkelis 1858–1915*. Vilnius: Gelspa, 2003. 249 p.

ZIGMAS VITKUS

Transformations of the Image of Paneriai in Jozef Mackiewicz's Essay "Ponary-baza"

Summary

This paper deals with the examination of the text "Ponary-baza" (1945) by the Polish writer and journalist Jozef Mackiewicz (1902–1985), in which he describes the massacre of Jews in Paneriai (Ponary, Ponar) in April 1943. The author of the paper explores the historical context and circumstances in which the text "Ponary-baza" emerged, presents genre characteristics of this piece of writing, shows its coherence with other pieces written by Mackiewicz, and analyses the image of Paneriai presented in the text widening its historical and literary contexts. Mackiewicz's "Ponary-baza" is one of a few examples of texts-testimonies written by a Holocaust witness in which changes of the "genius loci" of a particular Holocaust site and the transformation of its image in public imagination are being reflected upon.

Keywords: Holocaust topography, site of mass murder, Paneriai, *genius loci*, shifts in location image, Romanticism, public imagination